

ABBAZ DABILOV SHÍĠARMALARÍNDÁ ANTROPONIMLERDÍŃ LINGVOPOETIKALÍQ QOLLANÍLÍW ÓZGESHELİKLERI

Karamatdinova Nurjamal Rustem qizi

Annotaciya: *Bul maqalada Ózbekstan xalıq jırshısı Abbas Dabilovtıń shıġarmalarındaġı antroponimlerdiń qollanılıwı haqqında sóz etiledi. Shayır qosıqlarında qollanılgan antroponimler haqqında belgili ilimpazlar tárepinen jazılğan ilimiy miynetler bassılıqqa alındı.*

Gilt sózler: *Antroponim, antroponimika, V.A.Nikonov, lingvopoetika, arab-parsı isimleri, «Drevnevostochnie antroponimicheskie associacii v karakalpakskom istoricheskom folklоре», N. A. Baskakov, L.S.Tolstova «Toponimi i etnonimi v antroponimii karakalpakov», O.Sayımbetov,*

Antroponimika grekshe anthropos – «adam» hám onyma – «at», «ataq», «ism» degen mánilerdi ańlatıp, adam atların izertleytuġın ilim bolıp esaplanadı. Onıń izertlew obyektinde jeke adamnıń atı, ákesiniń atı, hám laqabı qusaġan jeke belgilerine ayıladı. Belgili bolğanınday antroponimika – onomostika iliminiń bir shaqabı esaplanadı hám ol menshikli adam atlarınń quramın, olardıń kelip shıġıw nızamlıqların, qurılısı hám mánilik ózgesheligin, sonday-aq, tillik qatlamnı lingvistikalıq tiykarda izertleydi, sonıń menen birgelikte úyrenip baradı adam atları haqqında ġáp ketkeninde V.A. Nikonovtıń: «Adam atları jámiyette hám jámiyette hám jámiyet ushın oġada zárúr. Olardı jámiyette itibarsız qaldırıwǵa bolmaydı. Sonlıqtan da adam atlarına degen mápdarlıqtıń kúshli ekenligi túsinikli»¹²⁷, - dep jazadı. Álbette, antroponimlerde basqa sózler sıyaqlı tildin nızamlıqlarına qatań boysınadı hám ol til sistemasınıń tiykarǵı bir bólegin quraydı. Qaraqalpaq tilinde antroponimlerdi úyreniw kerekligin eń birinshilerden bolıp til ilimine alıp kirgen shaxs. Itibarlı tárepi sonda, qaraqalpaqsha adam atlarınń quramında arab-parsı, túrik hám mongol tillerine ortaqlı elementler, orıs hám orıs tili arqalı basqa tillerden kelip kirgen elementler ushırasadı. Biz bul maqalamızda shayır Abbas Dabilovtıń shıġarmalarında qollanılgan antroponimler haqqında sóz etemiz. Negizinde, qaraqalpaqsha menshikli adam atları grammatikalıq qurılısı hám semantikalıq ózgeshelikleri jaġman da úyreniwdi talap etedi. Jámiyettin turaqlı túrde ózgerip rawajlanıwı menen bir qatarda ilim hám mádeniyat, solar menen birge adam atları da hám jámiyetke say jańa atlar menen tolısıp baradı, al geyparaları gónerip umıt bolıp, qollanıwdan shıǵıp qaladı. Qaraqalpaq tariyxı hám etnografiyası menen kóp jıllar dawamında shuǵıllanǵan L.S.Tolstova óziniń «Drevnevostochnie antroponimicheskie associacii v karakalpakskom istoricheskom folklоре» degen maqalasında qaraqalpaq antroponimlerine semantikalıq jaqtan qısqasha sholıw jasap, geografiyalıq atamalarǵa

¹²⁷ Никонова В. А. Методы антропонимики. – Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970, –С

baylanıslı (Shımbay, Moynaqbay, Tórtkúlbay, Nókisbay, Dáryabay, Teńizbay h.t.b) hám urıw, millet atamaların baylanıslı (Qıyatbay, Qıpshaqbay, Manǵıtbay, Túrkmembay, h.t.b) qoyılǵan menshikli adam atlarınıń jasalıw jolların lingvistikalıq, tariyxıy-etnografiyalıq materiallar tiykarında dálilleydi.

Belgili ilim izertlewshi N. A. Baskakov birinshilerden bolıp, qaraqalpaq toponimikası hám onomastikasın izertlewdiń oǵada zárúr ekenligin atap kórsetedi¹²⁸. Ilimpaz óziniń qaraqalpaq tili boyınsha miynetiniń birinshi tomında qaraqalpaqsha adam atlarınıń hám dizimin beredi¹²⁹. Bular qaraqalpaq antroponimikası boyınsha ayılǵan eń dáslepki ilimiy pikirler hám jıynalǵan materiallar boldı. Bunnan soń professor N. A. Baskakov «Element «gúl» roza, cvetok v sostave karakalpakskix jenskix imen» degen maqalasında «gúl» komponentiniń hayal-qızlarǵa baylanıslı menshikli atlardıń quramında úsh túrli variantta qolanılatuǵınlıǵın hám semantikalıq jaqtan olardıń jasalıw jolların ashıp kórsetedi¹³⁰. Sonıń menen birge qaraqalpaq tariyxı hám etnografiyası menen kóp jıllar dawamında shuǵıllanǵan L.S.Tolstova óziniń «Drevnevostochnie antroponimicheskie associacii v karakalpakskom istoricheskom folklоре»¹³¹» degen maqalasında qaraqalpaq antroponimlerine semantikalıq jaqtan qısqaşa sholıw jasap, geografiyalıq atamalarǵa baylanıslı (Shımbay, Moynaqbay, Tórtkúlbay, Nókisbay, Dáryabay, Teńizbay h.t.b) hám urıw, millet atamaların baylanıslı (Qıyatbay, Qıpshaqbay, Manǵıtbay, Túrkmembay, h.t.b) qoyılǵan menshikli adam atlarınıń jasalıw jolların lingvistikalıq, tariyxıy-etnografiyalıq materiallar tiykarında dálilleydi.

Bunnan keyingi dáwirde jergilikli ilimpazlarımızdıń usı baǵdardaǵı bir neshe ilimiy miynetleri baspadan shıqtı. Qaraqalpaq adam atların baylanıslı bolǵan ayırım máseleler jergilikli alımlar tárepinen de izertlenildi. Professor D.S.Nasirovtıń (L.S.Tolstova menen birgelikte) «Karakalpaki. –Sistema lichnix imen u narodov mira» (1986-jıl) maqalasında qaraqalpaqsha adam atlarınıń, familiyalarınıń tariyxına hám tuwısqanlıq terminleriniń adam atlarınıń quramında qollanıw ózgesheliklerine arnalǵan bolsa J. Shámshetov óziniń «Qaraqalpaq tilindegi arab antroponimlerinden» (1974) maqalasında qaraqalpaqsha adam atlarınıń quramındaǵı shıǵısı arablıq qatlamlardıń qollanıwı, qurılıs ózgeshelikleri hám olardıń fonetikalıq ayırmashılıqlarına toқтаǵan.

Belgili bolǵanıday, biz bul miynetimizde shayır Abbaz Dabılov qosıqlarındaǵı adam atlarınıń qollanıwı haqqında sholıw jasaymız.

1. Qaraqalpaq awızeki sóylew tilinde ónimli qollanılatuǵın arab tilinen jasalǵan adam atların kóriwimizge boladı. bunday sózler sózlik quramınıń tiykarın quraytuǵın túpkilikli sózler dárejesine kóterilgen leksikalıq birlik esaplanadı. Mısalı, shayırdıń tómendegi qosıq qatarların alıp qarasaq:

Xalqımnıń ashılǵan taza hawası,

¹²⁸ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. М., Изд-во АН СССР, 1952, –С 19

¹²⁹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. I. Материалы по диалектологии (текст и словарь), М., 1951, – С 399-400

¹³⁰ Баскаков Н.А. элемент гүл, роза, цветок, в составе каракалпакских женских имен. Ономастика Средний Азии, вып. I. М., 1978, – С 138-142

¹³¹ Толстова Л. С. «Древневосточные антропонимические ассоциации в каракалпакском историческом фольклоре». Ономастика, Востока. М., 1980, – С 67-71

Gúlxiysha, Aygúl, Ayjan, Ayshası,
Kim júz elli, kimi júzden bárshesi,
Izinde qolqanat Biybisánemniń...

Berilgen bul qosıq qatarlarında túrkiy hám arab ismleriniń berilgenligin kóriwimizge boladı. qaraqalpaq xalqında qız balanıń atına “gúl” qosımtası qosılıp jazılıw ádeti haqqında joqarıda biz aytqan edik. Jáne buǵan qosımsha retinde Mısaldaǵı Gúlxiysha ismi haqqında toqtalǵanıımızda, O. T. Sayımbetov óziniń «Qaraqalpaq tilindegi menshikli adam atları» (2000) miynetinde qaraqalpaq antroponimleriniń shıǵısı boyınsha quramı, morfologiyalıq qurılısı hám leksika-semantikalıq ózgesheligine toqtala otırıp mınaday pikir bildiredi. “Hayal-qızlarǵa baylanıslı gúl, ay, biybi, xan komponentleri adam atlarınıń aldında (Ayjamal, Biybijamal, Gúljamal, Xanzada) hám sońında (Aqılbiyke, Qurbanbiyke, Sawdabiyke) qollanadı”¹³² dep jazadı. Demek, Gúlxiysha ismindegi Xatiysha bul arab tiliniń parsı tili arqa kirip Xadishanıń qaraqalpaqsha awızeki forması esaplanadı. bul berilgen mısallardaǵı Aysha (Muxammed s.a.w payǵambarımızdıń zayıbı ÁbiwBákir r.a dıń qızı, mánisi arabsha tastay bekkem, ómiri uzaq, ómiri nurlı qız¹³³) hám Gúlxiysha (Xadisha bul Muxammed s.a.w payǵambarımızdıń zayıbı, mánisi shala tuwılǵan¹³⁴) ismleri arab tilinen kirip kelgen isimler, biri sol kórinisinde alınǵan bolsa, ekinshisine “gúl” komponenti qosılıp jazılǵanlıǵın kóremiz.

2. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında ónimli qollanılmaytuǵın adam atları arab tili hám arab tili arqalı basqa tillerden kirip kelgen. Bunday adam atları tiykarınan islam dini boyınsha úgit-násiyat formasında qollanılp kelinedi hám bul házirgi kúnde jaslar ushın túsiniksiz bolıp qalǵan sózler. olar tek ǵana adam atları ushın qollanıladı. Házirgi qaraqalpaq tilinde qollanılatuǵın arab tili arqalı kirgen arab hám arab tili arqalı kirgen basqa tilleri arqalı kirgen adam atların O.Sayımbetov óz miynetinde úlken eki shaqapshaǵa bólgen edi. Biz usı nızamlıqqa tayanǵan halda Abbaz Dabılov shıǵarmalarındaǵı antroponimlerge dıqqat awdaramız.

a) Arab tili arqalı basqa tillerden kirgen adam atları. Bul tiykarınan Qaraqalpaqstan aymaǵında islam dini ornaǵanǵa shekemgi hám bunnan keyingi dáwirdegi diniy kitaplar arqalı kirgen adam atları, payǵambarlardıń táriypleniwi. Bunday sózlerge eń dáslep Adam, Iysa, Muwsa, Dawıt, Málik, Súlayman, Nazar hám taǵı basqa da adam atları kiredi. Mısalı,

Baqısı bolıp ótti xalqında Muwsa,
Qáne, baqısı bolǵan sonday bop tuwsa,
Muwsaǵa kim shákirt bolıp jol quwsa,
Sózi Maqtımqulı, sazı júǵısqa...

Berilgen bul qosıq qatarlarındaǵı Muwsa atınıń kelip shıǵıwına názer awdaratuǵın bolsaq, bul islam dinine shekemgi dáwirlerde payda bolǵan at. Bul sózdiń mánisi Muwsa (ózbekshe Muso) Islamnan aldın jasap ótken payǵambar, Iduaizm tiykarshısı dep

¹³² Сайымбетов О. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Нөкис, Билим. 2000. – Б 20

¹³³ <https://ismlar.com>

¹³⁴ <https://ismlar.com>

júritiledi, “Tawrat” kitabı usı adamğa túsirilgen delinedi¹³⁵. Muwsa isminiń mánisi “jas bala, bópe” dep túsindiriledi¹³⁶. Shayır qosıqlarında usınday mánidegi adam atları jiýi-jıyı ushırasadı.

b) Tánhá arabsha adam atları. Bunday adam atları xalqımız arasında Islam dininen baslap, kópshilik ismler diniy kitaplar arqalı, Muxammed (s.a.w) payǵambarǵa, onıń sahabalarına, sháryarlarǵa hám Allanıń atlarına baylanıslı bolıp keledi. Bul atlardıń quramındaǵı komponentler házirgi qaraqalpaq tilinde ushıraspaydı hám mánisi jaǵınan túsiniqsiz bolıp keledi. Sonıń menen birge islam dini arqalı kirip kelgen atlar qatarında xalifalardıń atları da qollanıladı. Mısalı,

Tagı basqa shayırlar bar,
Ótesh penen ótti *Omar*,
Jıyırǵın tildiń jaza almay,
Ármanlı ketti pántqumar.

Berilgen qosıq qatarlarında Omar atı islam dini arqalı kirip kelgen. Omar Islam dúnyasında Muxammed (s.a.w) payǵambarımızdıń sahabalarınń biri bolıp, ol 3-xalifa esaplanadı. omar atınıń mánisi jasawshı, ómir súriwshi degendi bildiredi. Sonıń menen birge islam dini arqalı kirgen adam atları arasında Allanıń ismi menen kirgen atlar boladı. Bul ismlerge eski türk tilindegi “bergen” komponenti qosılıp jazıladı. Mısalı, Allambergen, Qádirbergen (qádir-qudiretli), Jabbarbergen (Jabbar – qudiretli, kúshli), Kárimbergen (Kárim – keń peyilli, qayırqom) hám basqa da adam atları ushırasadı.

Sonıń menen birge shayıır qosıqlarında parsı tili arqalı kirip kelgen adam atları da ushırasadı. Islam dini kirip keliwi menen ondaǵı bayram, úrp-ádetlerge tiykarlangan adam atları payda boladı. bularǵa túrkiy tildegi “bay, bek” komponentleri qosılıp qaraqalpaqsha atlar qoyılǵanlıǵın kóremiz. Bul haqqında O.Sayımbetov “Túrkiy bay sózi qaraqalpaqsha adam atların jasawda óziniń ónimlilikini menen kózge túsedi”¹³⁷ dep jazadı. Al, belgili ilimpaz, akademik V.V.Bartold bolsa bul haqqında bılay dep kórsetedi: “Orta Aziyada bay sózi adam atlarına jiýi-jıyı qosılıp ayıladı, tirkeledi. Bul atqa iye bolǵanlar ózlerin ápiwayı, qarapayım xalıqqa qaraǵanda erkin hám qurǵın kórsetedi”¹³⁸ dep jazadı. Rasında da, bay, bek komponentleri erte dáwirlerde sociallıq tituldı bildirip kelgeni menen keyingi dáwirlerde affikslik xızmetke ótkenin kóriwimizge boladı. Al, bunday komponentlerden paydalanǵan halda qoyılǵan adam atlarına shayırdıń mına qosıq qatarların keltiriwimizge boladı.

Orazbay, Qazaqbay, Sankibaylardı,
Maqtap kóp qızlardı xabardar etken.

Bul misaldaǵı Orazbay atı jóninde toqtalatuǵın bolsaq, Oaza islam dinindegi bes parızdıń biri esaplanganlıǵı bársjemizge málim. Bul sózdiń tıp mánisi parsı tilinde kún

¹³⁵ Кисаси Рабғузий. Иккинчи китоб. Тошкент, Ёзувчи. 1991. – Б 268

¹³⁶ Сайымбетов О. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Нөкис, Билим. 2000. – Б 21

¹³⁷ Сайымбетов О. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Нөкис, Билим. 2000. – Б 20

¹³⁸ Бартольд В В. Сочинения, т 5. – С 491

degen mánini bildiredi¹³⁹. Jáne de, parsı tilinen kirip kelgen adam atları haqqında jóninde jáne de mına qosıq qatarların keltiriwimizge boladı.

Dosjan, *Qudaybergen* qaraqalpaqta,
Juman solaqay da, Esjan, Japaqta...

Bul qosıq qatarlarındáğı Qudaybergen atı haqqında toqtalatuǵın bolsaq, “Quday” sózi parsı tilinen kirip kelgen sóz bolıp, diniy sıyıınıw hám isenim obyektı retinde, ilahiy kúsh, dúnyanı jaratıwshı tımsalı¹⁴⁰ esaplanadı hám bunday sózlerge “bergen” komponenti qosılǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

Ulıwma alǵanda qaraqalpaq antroponimleri elege shekem arawlı izertlenbey, oǵan baylanıslı bolǵan máseleler tek ayırım mısallarda ǵana sóz etilgenligin usı maqalamızda kórip óttik. Sonıń menen birgelikte biziń izertlew obyektimiz retinde Abbaz Dabılov qosıqlarındaǵı antroponimler alındı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Никонова В. А. Методы антропонимики. —Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. М., 1970
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. М., Изд-во АН СССР, 1952
3. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. I. Материалы по диалектологии (текст и словарь), М., 1951
4. Баскаков Н.А. элемент гүл, роза, цветок, в составе каракалпакских женских имен. Ономастика Средней Азии, вып. I. М., 1978
5. Толстова Л. С. «Древневосточные антропонимические ассоциации в каракалпакском историческом фольклоре». Ономастика, Востока. М., 1980
6. Сайымбетов О. Каракалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Нөкіс, Билим. 2000
7. Бартольд В В. Сочинения, т 5
8. <https://ismlar.com>
9. Кисаси Рабғузий. Иккинчи китоб. Тошкент, Ёзувчи. 1991
10. Dabılov A. Таңламалы shıǵarmaları. Nókis. Qaraqalpaqstan. 2018

¹³⁹ <https://ismlar.com>

¹⁴⁰ <https://ismlar.com>